

— Jmenné složeniny a víceslovná pojmenování v sanskrtu, hindštině a romštině

0.0. Cílem tohoto pojednání je popis vzniku pojmenovacích jednotek a zároveň i porovnání slovtvorných vlastností sanskrtu a dvou novoindických jazyků – hindštiny a romštiny. K této problematice přistupujeme z hlediska formálního a sémantického. Zajímá nás označení jednotlivých jevů reality, ale vzhledem k jazykovým prostředkům, které tyto jazyky poskytují, rozebíráme na jedné straně zásady morfologického výrazu (jmenná kompozita) a souběžně s tím i syntagmatický způsob vyjadřování (víceslovná pojmenování).

Používáme zde poněkud zjednodušenou grafiku,¹ pokud jde o přepis dévanágarského písma, které je společné sanskrtu a hindštině. Naše přepisy jsou bližší romské grafice a umožňují lepší přehlednost při porovnání jednotlivých sanskrtských a hindských slov s romskými.

0.1. Jedním ze základních onomaziologických prostředků je odvozování jednoslovných pojmenování od kmenových lexikálních jednotek. V naší práci se nezabýváme explicitně způsobem odvozování slov, ale porovnání těchto procesů zahrnujeme jako úvod do onomaziologické a slovtvorné problematiky.

Kompozita patrně vznikala postupně z víceslovných výrazů. Výsledkem procesu jejich kontrakce jsou nová složená slova s jedním přízvukem. Jedním z kritérií, která charakterizují kompozita, je jeden společný přízvuk, který v klasické indické gramatice označují termínem *aikasvarjam*. Jednotnost přízvuku zjednodušuje výslovnost nové konstrukce.

Proces reformace jednoho analytického výrazu, tj. víceslovného pojmenování, v syntetický celek sdružuje vícero slov kolem jednoho deklinačního tvaru, který přibírá pouze poslední složka. Toto kritérium je označováno jako *aikapadjam* (jeden společný tvar). Předchozí složky mají pevnou kmenovou podobu nebo zvláštní kompozitní kmen, dost často opatřený spojovacím vokálem. Např. čes. –o- : *sladkokyselý* (sladký > *sladk-o* + *kyselý*), *lidoop* < *lid* + *o* + *op*,

1 Indické [č], [dž] se obvykle přepisují jako [c], [j], zde však pro zjednodušení používáme uvedená česká písmena, obdobně jako i znak [j] místo [y]. Indické cerebrální hlásky a visargu [h] přepisujeme s tečkou pod písmeny: [ṭ], [ṭh], [ḍ], [ḍh], [ṃ], [ḥ], [ṛ], [ṛh], [ṣ] a vokální [ṛ] znakem [ṛ̣]. Hindské chraplavé [ch] přepisujeme znakem [x].

kosočtverec < *kos(y)* + *o* + *čtverec*, angl. *-i-*: *handicraft* (rukodělná výroba) < *hand* (ruka) + *i* + *craft*, dovednost, zručnost).

Ze sémantického hlediska nově vzniklý celek tvoří souhrn významů svých složek a výsledný význam je mnohdy abstraktnější nebo obecnější. Kompozitum se stává pojmenovací jednotkou určitého jevu nebo pojmu. Kompozitum a víceslovné pojmenování mohou být v mnoha případech téměř synonymními pojmenovacími jednotkami.

0.2. Formální rozdíl mezi kompozity a víceslovnými pojmenováními je podstatný, ačkoliv v jejich popisech často vládne nejasnost týkající se hranic mezi nimi. Jedná se o jednotky různých rovin: morfologie a syntagmatiky. Kompozitum lze definovat jako jakousi kondenzaci víceslovného pojmenování, tj. jako jev, kde více slov srůstá v jeden morfologický celek vymezený jedním přízvukem a deklinační vlastností. Tento proces kondenzace je záležitostí jazykové diachronie. Jestliže v klasickém sanskrtu došlo k tomuto morfologickému zjednodušení jednotek, nyní vidíme pouze jeho výsledný stav. U složeného slova (jména) se ohýbá pouze jeho poslední složka. První složka (u kompozit složených z více než dvou složek pak všechny kromě koncové) jsou nejčastěji ve tvaru kmene, tj. v ustálené, neohebné podobě. Tento proces se však záhy zastavil a posléze v období novoindíckých jazyků docházelo na jejich místě i ke vzniku víceslovných frází. V moderních indických jazycích je kompozice málo produktivní, a pokud se vyskytuje, jedná se často o hybridní typ složených slov, z nichž část je tvořena přejímkami z arabštiny, perštiny nebo angličtiny. Novoindícké jazyky, včetně romštiny, preferují analytický způsob vyjadřování, tj. v nich převládá tvorba víceslovných pojmenování.

0.3. Na okraj tohoto pojednání je třeba poznamenat, že v rovině morfologické se na slovo-tvorbě podílí odvozování pomocí předpon a přípon, zatímco v rovině syntagmatické plní roli těchto gramatických prvků příslovce. To je nejlépe vidět na slovesném systému romštiny (alespoň co se týče dialektu, který zde rozebíráme – SR), kde vedle jednoslovného pojmenování děje, tvořeného pomocí přejatých slovanských předpon, lze použít také romské slovesné syntagma s příslovcem, např.: *podthovel*, (slc. *pod* + rom. – *thovel*, položit) s výsledným významem *podstrčit*, vedle: *thovel tele* (položít + dole/dolů) s výsledným významem *odložit*. Významově blízká slovesa a jejich příčestí jsou totiž zdrojem tvorby přídavných jmen, která mají i svou substantivizovanou podobu. Např. *podthovel* > *podthodo* – podstrčený, podřízený, *odmukhel* – odpustit > abstr. podst. jméno *odmukhiben* – odpuštění atd.

Hindština i romština mají schopnost hybridní tvorby výrazů. Např. pro označení slovesného děje používá hindština obdobným způsobem příslovce, které však, na rozdíl od slovenské romštiny, klade před sloveso. Např. *peš kar'ná* – předložit, navrhnout < *peš* (pers. před,

vpředu) + *kar'ná* (hin. činit, dělat). Zdá se, že perština jako zdroj přejímek pro hindštinu/urdštinu má obdobnou roli jako slovanské jazyky pro romštinu střední Evropy.²

Zde je zajímavým jevem, že romská slovesná syntagmata typu romské sloveso + romské příslovce: *avri* – ven, venku, *tele* – dole, dolů, *opre* – nahoře, *pale* – zpátky, opět, zpět (např. *kerel avri* – vypracovat, vyhotovit, *kerel opre* – popichovat, ponoukat, *kerel pale* – odčinit, odčarovat, *thovel avri* – vystrkovat, vyndávat, *thovel opre* – ukládat, spořit, *thovel tele* – odložit, atd.) nejsou produktivní v tvorbě substantivních odvozenin, na rozdíl od uvedených hybridních monolexikálních sloves typu *odmukhel* – odpustit > *odmukhiben*, která tvoří kalkovaná odvozená slovesa.

Podobně balkánské romské dialekty využívají spojení sufixu *-tar* (který připomíná stejně znějící směrový sufix) s určitým slovesným tvarem, např. *te na džastar* abys neodcházel odsud, *džatar!* odejdi! (Messing, 63) atd. Toto *-tar* není slučitelné se všemi slovesy. Váže se hlavně k pohybovým slovesům a slovesům orientace děje. Poskytuje též význam dokonavosti.³

2 Jak ukazují Uhlik (1983) a Messing (1988), v balkánských romštinách se ve slovtvorbě a tvorbě syntagmat přejaté předložky/předpony a příslovce neuplatňují zdaleka tolik, jako je tomu ve slovenské romštině (SR).

Lexikon slovenské romštiny oplývá přemírou slovenských předpon, které se uplatňují ve tvorbě sloves, potažmo i jmenných odvozenin. Časté jsou participiální tvary těch předponovaných sloves, které v substantivizované podobě, často pomocí sufixu *-ben*, tvoří romská abstrakta. Zde jsou běžné předpony: *od-* : *oddžal* – odejít, *odčhivel* – odhodit, *odkerel* – odčinit, *po-* : *pokerel* – očarovat > *pokeriben* – čarování, očarování; *pothovel pes* – smířit se, dohodnout se > *pothoviben* – dohoda; *pod-* : *podthovel* – podstrčit, podepřít > *podthodo* – podřízený, podstrčený; *pre-* : *predžal* – přejít > *pregejlo* – přič. prošlý, uplynulý, *prekbelel* – prohrát > *prekbeliben* – prohra (slc. kalk), *prephenel* – zaříkávat > *prepheñiben* – zaříkání, *premarel* – prorazit, probodnout > *pre-mardo* – probodnutý, prorážený, *pri-* : *priphenel* – zaříkat, říkat průpovědky > *priphendi* – povídka; *pripheñiben* – zaříkání, *priačhel* – přihodit se > *priačhiben* – příhoda; souhlas, povolení, *prikerel* – spravit, opravit > *prikeriben* – správká, oprava; přičarování, *priperel* – připadat > *priperiben* – příslušnost, *prithovel* – přidat, dodat > *prithoviben* – přídavek; návrh, *roz-* : *rozginel* – rozpočítat > *rozgindo* – rozpočítaný, naplánovaný, *rozgiñipen* (neol.) úvaha, *rozdžal* – rozpustit se, rozplynout se > *rozgejlo* – rozpuštěný, rozplynulý > *rozgejlipen* – rozchod atd. Uvedené příklady zde pouze ilustrují kombinace některých slovanských (slovenských) předpon s některými slovesy (*džal* – jít, *kerel* – dělat, činit, *thovel* – položit, *phenel* – mluvit, *ginel* – počítat atd.). Tento způsob odvozování je velmi produktivní v (SR), kromě citovaných sloves i s některými jinými.

3 Uhlik uvádí celou skupinu sloves s takto specifikovaným významem: (U) *merav* > *meravtar* (mřít > umřít), *lav* > *lavtar* (brát > odebrat), *ačhav* > *ačhavtar*, *ačhav palal* (zůstat > zůstat pozadu), *ispidav* > *ispidavtar* (strkat > odstrčit), *čhelav* > *čhelavtar* (hrát > odehrát), *čhudav* > *čhudavtar* (vrhat > odvrhnout), *džav* > *džavtar* (jít > odejít), *ujrav* > *ujrav-tar* (letět > uletět, odletět), *bešav* > *bešavtar* (sedět > odsedět), *ladav* > *ladavtar* (*stěhovat se* > *odstěhovat se*), *čhutav* > *čhutavtar* (skočit > odskočit), *anav* > *anavtar* (přinést > přinést odtamtud) atd.

Balkánské dialekty znají kromě těchto předponovaných sloves i analytický způsob, který je zde vyjádřen obdobně jako v (SR): *čhutav avri* – vyskočit, atd.

04. Pokud jde o jmenné složeniny neboli kompozita, ta se tvoří několika způsoby. Podle syntagmatických vztahů mezi komponenty, tj. mezi jmennými základy, lze rozlišit vícero druhů kompozit. Zde nutně vycházíme ze stavu v sanskrtu, neboť hindština přebírá i tuto slovní zásobu jako základní vrstvu lexikonu. Níže uvedená kompozita jsou sanskrtského původu a jejich samotné třídění je také výtvořem staroindických gramatiků. Ti kromě níže uvedených typů rozlišovali i jejich podtypy. Zde se však nebudeme zmiňovat o všech podtypech, neboť pro naše porovnání nejsou všechny podstatné. Hindština převzala hodně kompozit ze sanskrtu, a ještě dnes tak činí za účelem obohacení lexikonu, hlavně pro tvorbu odborných pojmenování ve vědecké terminologii. Tato přejatá vrstva lexikonu je označena jako *tatsama* (stejná jako v jazyku původu) – jedná se o kompletní přejímky. Slovní zásoba, která se vyvinula v samotné hindštině pod vlivem fonologických změn ve středním a novindickém vývojovém stupni, bývá označována jako *tadbhava* (vzniklá vývojem). Tato vrstva je poměrně chudá. Kompozita se však tvoří a někdy i přebírají z kontaktních jazyků, např. z perštiny. Dokonce vznikají i některá hybridní kompozita z lexému hindských a perských nebo arabských, případně anglických. Zde však někdy lze rozlišit kompozitní tvar od víceslovného pojmenování jen těžko, neboť morfologická inkorporace neproběhla v plné míře. Sousloví nebo víceslovná pojmenování hybridního typu jsou běžná. Romštině též není vlastní tvorba kompozit a ta si ani nezachovala z původního jazyka. V určitých případech tvoří však nové kompozitní tvary ze syntagmat. Pokusíme se kategorizovat všechny kompozitní a víceslovné pojmenovací jednotky na základě určitých syntagmatických vztahů. Základní typy těchto vztahů jsou 1) rovnoprávnost obou členů neboli *koordinace*, souřadnost čili přiřadování a 2) řízení jedné nebo více komponent jednou z nich, neboli vztah *subordinace*, podřadování. Tento druhý typ nutně znamená determinaci, určování jednoho prvku druhým prvkem. Jeden člen je vždy řízen druhým ve smyslu syntaktickém a sémantickém. Vzhledem k tomu, že jsou jak kompozita tak i víceslovná pojmenování založená na vztazích determinace, které jsou v obou jazycích výrazně častějším jevem, popis začínáme právě jimi.

1.0. Vztahy subordinace charakterizují především kompozita známá v sanskrtské slovtvorbě jako *tatpuruša*, *karmadháraya*, *bahuvrīhi* a *avajāibhava*. Všechna tato kompozita byla přejata do hindštiny téměř ve stejné podobě, s tou změnou, že v hindštině se vynechává koncová visarga [-ḥ], která charakterizuje nominativ maskulin, a [-m] u neuter, a také krátké [a] mimo slovní složeniny a uvnitř slova před koncovou samohláskou jinou než [a].⁴

4 Např. samudr'tír, < samudratíram, pankadž < pankadžaḥ, rahan', rah'ná, samadž'h'ná atd.

1.1. Sanskrtská *tatpurušová* neboli determinativní kompozita se skládají ze dvou komponentů, z nichž první (jméno nebo zájmeno) je pádově závislé na druhém. Typickým příkladem je samotné označení *tatpuruša* – jeho člověk, které v dekomponované podobě má znít *tasja purušaḥ* (*tasja* – gen. jeho + *purušaḥ* – nom. člověk).

Syntagmatické vztahy mezi komponenty, tj. determinace uvnitř složeniny, jsou vyjádřeny pádovými vztahy. Proto tato pádová syntagmatika může sloužit při třídění *tatpurušových* složenin takto:

a) genitivní *tatpuruša* vyjadřuje převážně posesivní vztah první složky k druhé, např. *samudratíram* mořský břeh, pobřeží, *džalášajaḥ* vodní nádrž, jezero.

b) dativní *tatpuruša* označuje osobu nebo předmět mající nějaký účel, cíl: *šaraṇágataḥ*..-příšedší pro ochranu, *pádodakam* – voda pro nohy (k umytí nohou), atd.

c) v akuzativním *tatpuruša* je první složka předmětem ve vztahu ke druhé: *šaraṇárthí* – žadatel/žádající azyl, *vidjárthí* – student, „poznání žádající“; *kṛtaghnaḥ* – „nevděčník“, *kumbhakáraḥ* – hrnčíř, tvůrce hrnců, *satjavádí* – mluvící pravdu, *vedavid* – znalec véd. Funkce pádu může být někdy nejednoznačná a tak např. kompozitum *šaraṇágata* lze chápat, vedle dativního, i v akuzativním smyslu, vzhledem k tomu, že je to pád, který označuje směr: „příšedší do ochrany“, na rozdíl od češtiny, kde směrovou funkci plní genitiv.

d) instrumentál je pád, který označuje prostředek a také původce děje, a proto kompozita, která jsou na něm závislá, vycházejí z těchto funkcí: *vidjádhanam* – peníze získané věděním, *šastropadžíví* – živící se zbraněmi, *buddhidžíví* – intelektuál, živící se intelektem, *lobhamohitaḥ* – lakotou poblouzněný.

e) lokativní *tatpuruša* mají řídicí člen závislý na substantivu, které mu předchází v lokativu: *pankadžam* – lotos, „v bahně vzniklý“, *široratnam* – klenot na hlavě, *džalakrída* – vodní hra (tj. ve vodě < hra).

f) pokud jde o vnitřní vztah, označující původ, důvod, příčinu, pak jde zřejmě o ablativní *tatpurušová* kompozita: *kukkurabhajam* – strach od psa/psů, *šástraparánmukhaḥ* – odvrácený od nauky.

Tyto výrazy v původní podobě se vyskytují běžně i ve své nekondenzované formě. Výše uvedené kompozitivní tvary lze dekomponovat takto: a) *samudratíram* – < *samudrasya*-gen.moře + *tíram* – břeh, *džalášajaḥ* < *džalášja*-gen. vody + *ášajaḥ* – nádrž; b) *šaraṇágataḥ* < *šaraṇája*-dat. pro ochranu + *ágataḥ* – příšlý, *padodakam* < *pádábhjám*-dat. du. nohám + *udakam* – voda;c) *kṛtaghnaḥ* < *kṛtam*-ak. čin, dobrý čin + *-ghnaḥ* – zabíjející, zavrhuující; *šaraṇágataḥ* < *šaraṇam*-ak. směru + *ágataḥ* příšlý, *kumbhakáraḥ*, *kumbham*-ak. + *káraḥ* výrobce; d) *lobhamohitaḥ* < *lobhena*-ins. lakotou + *mohitaḥ* – poblouzněný; e) *pankadžam* < *panke*-lok. v bahně + *-džam*, n. zrozené; f) *kukkurabhajam* < *kukkurát*-abl. od psa/psů + *bhajam*, n. strach.

V kondenzované podobě vznikají nová pojmenování, označení nových skutečností a pojmů, což v případě sousloví někdy nefunguje. Kompozita se stávají zdrojem nové odborné terminologie, čehož dnes hojně využívá hindština a jiné novoindické jazyky, které tato kompozita přijímají ze sanskrtu. Při minimální fonologické adaptaci kompozit nahrazuje tato *tatsamová* vrstva mnohdy přejímky z angličtiny, vzešlé z latiny a řečtiny. Indická kompozita se často jeví jako kalky předchozích. Jako příklady můžeme uvést pojmenování některých nových pojmů a předmětů: *puṅdžívád* – kapitalismus < *puṅdží* – kapitál < *puṅdžab* – hromada, množství + *váda* – ismus; *dúr'bháš* – telefon < *dúra*-skt./tele-gr. – vzdálený + *bbáš*, skt. /*phoné*-gr. – zvuk, hlas; *dúr'daršan* – televize < *dúra*-skt./tele-gr. – vzdálený + *daršana*-skt./*visio*-lat. vidění, atd.

V sanskrtských a potažmo i hindských *tatsamových* kompozitech je mnohdy adjektivní tvar řídicím členem a je na druhém místě ve formaci. V některých případech došlo však i ke splnutí dvou lexému tak, že si první zachoval svůj pádový tvar. Jde často o antroponyma: *Judhiiṣṭhiraḥ* < *judhi*-lok. v boji + *ṣṭhira* < *sthira* – statečný, pevný; *divamgata* – nebožtík, do nebe odešlý < *divam*-ak. do nebe + *gata* – odešlý; *grámevásí* (vedle *grá mavásí*) – vesničan < *gráme*-lok. ve vsi + *vásí* – obyvatel; *džalečaraḥ* (vedle *džalačaraḥ*) – vodní živočich < *džale*-lok. ve vodě + *čaraḥ* – pohybující se.

Velice produktivní jsou adjektivní sufixy vzniklé z některých slovesných kořenů nebo příčestí. Suffixy odvozené z kořenů jsou následující: *vid*- vědět > *-vid* (slovtvorný/kompozitní formant) vědoucí, znalec; *džňá*- znát > *-džňá* (formant) znalec, znající; *džan*- vzniknout, narodit se > *-džá* (formant) zrozený z; *han*- (*ghnan*-) zabít > *-ha/-ghna*- (formant) ničitel, vrah; *pá*- ochraňovat, chovat > *-pa* (formant) ochraňující, chovající; *pál*- ochraňovat, chovat, udržovat > *-pála* (formant) chovatel, ochránce [*rádžjapálaḥ* – král, ochránce státu]; *gam*- jít, pohybovat se > *-ga* (formant) pohybující se [*vihagaḥ*, *nabhagaḥ*, – po nebi se pohybující, pták], *dá*- dát > *da*- (formant): poskytovatel, dárce [*sukhada* – šťastný, štěstí dávající < *sukham* – štěstí + *da*-]; příč. min. *gata*- odešlý, vstoupivší do, *datta*- daný [*devadatta* – osob. jméno < *devát*-abl. od boha + *datta* – daný (srov. čes. Bohdan)].

Romština tento způsob kompozice – *tatpuruša* – nezná, v ní se však vystytuje podobný vztah mezi členy víceslovného pojmenování.

1.1.2. Hindská kompozita typu *tatpuruša* jsou založená na výše uvedených principech. V jistých případech dochází při tvorbě kompozita k malému až většímu odchýlení od fonologických pravidel. Vedle *tatsamového pitṛvačan* – otcovo slovo/slib < skt. *pitṛvačanam* [*pituḥ vačanam*], kde se kmen *pitṛ*- regulérně inkorporuje, jsou v hindštině běžná také kompozita s nominativním tvarem: *pitávačan*, také *netṛ'gan* – vůdcové (zástup vůdců) vedle *netágan*.

V hindštině se kompozita jednak přejímají v uvedených *tatsamových* podobách, ale často se stává, že slovo jako kompozitum bylo adaptováno pro hindskou výslovnost, stejně jako každé jiné slovo, např. *kumáraḥ* – mladík > tadbh. *kuár*. Tak např. vedle kompozita *kumbh'kár* – hrnčič < skt. *kumbhakáraḥ*, máme i jeho zjednodušenou podobu *kum'hár*. Z toho hlediska není rozdíl mezi kompozitem a prostým substantivem.

V hindštině je nepochybně řada *tadbhavoových* a smíšených/hybridních kompozit vzniklých za doprovodu zvláštních hláskoslovných změn, která jsou sice inovací hindštiny, ale ve skutečnosti jsou *tatpurušová* neboť odrážejí pádové vztahy: *kaṭh'phora* – datel (dřevo vrtající), *čirímár* – ptáčník, lovec (dosl. vrah ptáků), atd. Mnohá z nich však nemají povahu kompozit – nejsou zahrnutá jedním přízvukem jako celek, ale jde o víceslovné pojmenování: *rel-sarāk* – železnice < *rel kí-* gen. vlaku + *sarāk* – cesta, *rel-gáří* – vlak < *rel kí-* gen. + *gáří* – vůz, *deš-nikálá* – vyhnání, vyhoštění < *deš se-*abl. ze země + *nikálá* – odsun, *ghur-čarhá* – jezdec na koni < *ghore par-*lok. na koni + *carḥ'ne válá* – jezdící, vystoupivší, *ráh-námá* – cestopis < *ráh se-*abl. z cest + *námá* – kniha.

Hindština a urdština používají kromě slovo tvorných sufixů pro tvorbu korelačních párů ži- vých tvorů – zvláště v případech, kdy existuje pouze druhové označení a nejsou morfologické prostředky pro rodové/pohlavní odvozování – kvalifikátory, resp. podstatná jména, která původně označují samce, resp. samice. Tímto způsobem se analytickými výrazy označují rodové protějšky živočichů jako: *ullú* – sova, *makkhí* – moucha, *bhálú* – medvěd, *gairdá* – nosorožec atd. Tento způsob vyjádření se stal možným díky jazykovému kontaktu urdštiny a potažmo i hindštiny s moderní perštinou. Perština je totiž jazykem, který nerozlišuje gramatický rod a který zaměstnává právě tyto prostředky.⁵ Hindština pouze přejala jednotky označení pohlaví, tj. podstatná jména *nar* – samec (ačkoliv toto je i indické podstatné jméno) a *mada* – samice. Zde jsou páry: *nar mač'hlí* – samec ryby a *mádá mač'hlí* – samice ryby, *mádá bherijá* – vlčice, *nar bherijá* – samec vlka, *mádá meṇḍhak* – žába, *nar meṇḍhak* – žabák, atd. Podle stejného modelu zřejmě vstoupila do funkčního použití i v syntagmatach *tatsamova* substantiva: *puruš* – muž, samec a *strí*, *mabilá* nebo *náří* – žena, samice. Jejich použití se neomezuje na faunu, ale může specifikovat i některá povolání z hlediska pohlaví: *puruš-čátr* – student vs. *strí čátr* (vedle *čátrá*) – studentka, *aurat mazdúr* – dělnice, atd. Distribuce může zasahovat dokonce i hybridní tvorbu syntagmat: *strí dáktar* – doktorka.

⁵ Opisný způsob používá obdobně bengálština: *strídžátija kukur fena* (pes ženského pohlaví), a dokonce i angličtina: *boy-friend* přítel, *girl-friend* přítelkyně nebo *postman* pošťák, *postwoman* poštačka atd.

V některých případech se přírodní pohlaví a gramatický rod pojmenovací jednotky nekryje. V botanické terminologii a v poetickém jazykovém stylu navzdory ženskému pohlaví přetrvává mužský gramatický rod. Aksenov (s. 8) uvádí příklad: *nar phúl čhoṭe hote hain, mádá phul bare hote hai* (Mužské květy [m.pl.] bývají malé, ženské květy [m.pl.] bývají velké [m.pl.]), kde jsou všechny členové věty v m. pl. První člen determinuje řídicí člen pouze sémanticky, nikoliv gramaticky: determinanta *mádá-f.* ve spojení *mádá- pengvin* nemusí změnit gramatický rod substantiva *pengvin-m*, takže rod syntagmatu jako celku je kolísavý. To však neplatí v případě pojmenování *strí čhátr*, kde došlo k plné inkorporaci substantiva *čhátr*. Zde je možný pouze ženský rod jména *čhátr*, změněný determinantou *strí-f.*

Romština tento způsob tvorby korelačních párů nezná,⁶ ale zachovává derivační morfémy pro ženský a mužský rod: (SK) *ruv* – vlk > *ruv-ňi*; (U) *ruv* > *ruv-ni*, *rum-ni* – vlčice.

Obdobně jako pro označení rodu se i pro pomnožnost používají podstatná jména, která původně znamenají lidi (*log*, *džan*), zástup lidí (*gaṃ*) jako kvantifikátory. Takto vzniklé pojmenovací jednotky mohou znít neobvykle, pokud si neuvědomíme, že tato podstatná jména jsou v použitém kontextu již gramatikalizována, tj. jsou funkčními slovy, jež označují kvantitu, množství. Tak např. syntagma: *bandar log* – opice (pl.), nikoliv „lidé vypadající jako opice“, atp. V této funkci se může *log* vyskytovat i ve spojení s nejdrobnějšími živočichy jako je hmyz atp.: *čičťá log* – mravenci.

Podobně v romštině se substantivum *dženo* > *džene* uplatňuje ve zvláštním druhu kompozit, která lze porovnat se sanskrtským *dviguovými* kompozity, neboť se i zde jedná o číslovku jako determinantu: *dujdžene* původně znamená „dva lidé“, se záhy gramatikalizovalo a má nyní komplexní význam „spolu“. Obdobná fráze je i *buteradžene* – „většina lidí“ < *buter víc + džene* lidé.

1.2.1. Typ *tatpurušových* kompozit, ve kterém je druhý komponent určován adjektivem na místě prvního, má označení *karmadhárāja*. Ačkoliv je zde adjektivem (ve své kmenové podobě), ze syntaktického hlediska jde o stejný vztah jako při popisu vlastnosti hlavního komponentu pádovým vztahem. Ostatně, hlavní funkcí genitivu je přivlastnění, čímž se blíží posesivnímu adjektivu. Jako *samudratíram* – mořský břeh < *samudrasja tíram* – břeh moře se chová např. *mahárádžá* – velekrál (velký král), *mahádžanaḥ* – boháč, bankéř, důležitý člověk, dosl. „velký člověk“, *nílotpalam* – druh lotosu: modrý lotos, *kṛṣṇasarpah* – kobra, černý had < *kṛṣṇaḥ*

⁶ Tuto skutečnost lze snad vysvětlit tím, že nebyla dlouho v kontaktu s jazykem, který nerozlišuje gramatický rod, jako je perština, angličtina, maďarština, bengálština atd.

sarpab. Toto pojmenování kobry má v hindštině víceslovný ekvivalent: *kálá nág* – černý had. Obdobně se používají *tatsamová* pojmenování: *saddžan* – vážený pán < *sat* – ctnostný, vážený + *džanab* – člověk, *mahádžan* < skt. *mahádžanaḥ* – bankéř, vedle víceslovných pojmenování, někdy i hybridních: *baṛá ád'mí* (dosl. velký člověk) < *baṛá*, hin. velký + *ád'mí*, ar. člověk, *baṛá bhái* – starší bratr (dosl. velký bratr), *baṛí bahān* – starší sestra (dosl. velká sestra) atd.

V hindštině existuje skupina přejatých perských a arabských kompozit a slov hybridně tvořených s přejímkami z arabštiny, perštiny, angličtiny: *bad'bu* – smrad, pach (dosl. špatná vůně), *xuš'bu* – vůně (dosl. příjemná vůně), *nav'roz* – pers. svátek nového roku (dosl. nový den), *hed'maštar* – ředitel školy (z angl. headmaster). Vyskytují se i hybridní složeniny: *hed'paṇḍit*, – složené z angl. *head* – hlava, hlavní + hind. *paṇḍit* – učenec, učitel. Toto označení je zřejmě kalkem předchozího anglického kompozitního tvaru.

I v romštině se vyskytují kompozita tohoto typu, např. *lačhodženo* – dobrý člověk, dobrák, *šernango* – holohlavý, *pernango* – s obnaženým břichem. Většinou se jedná o sousloví s takovým závislostním vztahem, která představují jediný způsob, jak označit určité skutečnosti, např.: (SR) *lačo dženo* – dobrá osoba, dobrák, *baro pbral* – nejstarší bratr (dosl. velký bratr), (SR) *baro paṇi* – povodeň; moře (dosl. velká voda), *baro šero* – nadřízený (dosl. velká hlava), *dujto phen* – sestřenice (dosl. druhá sestra), *dujto pbral* – bratranec (dosl. druhý bratr), *dilini čar* – plevel (dosl. hloupá tráva), *dilino kber* – bláznec (dosl. bláznivý dům), *dilino chundrul* – jedovatá (dosl. bláznivá) houba, *garutno than* – úkryt, skryš (dosl. skryté místo), *šuko than* – souš, pevnina (dosl. suché místo, suchá země), *šuko nasval'ipen* – souchotiny, tuberkulóza (dosl. suchá nemoc), *šutlo thud* – kyselé mléko, *šutlo paṇi* – lák z kyselých okurek (dosl. kyselá voda), (TD): *Devlikano Del* – Bůh (dosl. božsky/vznešený bůh), (U): *bari paraštuj* – Velký pátek, atd.

V romštině se mnoho adjektiv odvozuje od substantiv pomocí genitivu, tj. genitiv jako přivlastňovací pád má koncovky specializované pro rod a číslo (gen. sg. *-[es/a]kero*, *[-es/a]keri*, *-[es/a]kere*, gen. pl. *-engero*, *-engeri*, *-engere*): v (SR): *časkero/čakero čavo* – vnuk, synův/dceřin syn (dosl. syna/dcery syn), *časkeri/čakeri čhaj* – vnučka, synova/dceřina dcera, *dakeri čhib* – mateřština (dosl. matčin jazyk), *devleskere dešutne* – desatero božích přikázání, *devleskere mirikle* – růženec (dosl. boží korále), *devleskeri jag* – reg. blesk, (dos. boží oheň), *devleskeri ruš* – reg. bouřka (dosl. hněv boha), *sovibnaskeri cimra* – ložnice dosl. spací pokoj < *soviben* spaní < *sovel* spát), *sakoneskeri god'i* – obecné mínění (dosl. každého/všech rozum), *jiveskero manuš/ jiveskeri babka* – sněhulák (dosl. ze sněhu muž/panna), (TD): *pajeske dojrava* – vodní toky (Mojž. 2.10), *devleske devlorra* – andělé Boží (Mojž. 32.1), (U): *patrinengo/ lulu-d'engo khuvdo* – věnec (dosl. věnec listí/květin), *pajehko peripe* – vodopád (dosl. padání vody/vodní padání), atd.

Tento druh syntagmat má i hindština, kde např. místo adjektivní determinanty může být genitivní vazba: *čaćerá bhái* – bratranec – *čáčá ká beṭá* – strýcův syn, *čaćerí bahan* – sestřeni-
ce – *čáčá kí beṭí* – strýcova dcera, *sonē ká kam'rá* – ložnice (dosl. spaní-gen. pokoj). Poslední
sousedství má také synonymní *tatpurušové* výrazy dativní: *sonē ke lije kam'rá* – pokoj na spaní,
nebo dekompoziční *tatsamovou* podobu: *šajan kakṣ* < *šajan'kakṣ* < skt. *šajanakakṣaḥ* < *šajanasja*
kakṣaḥ (ležení-gen. + pokoj), tj. *šajanája kakṣaḥ* (na ležení-dat. pokoj).

Sanskrtská *karmadhárajová* kompozita mohou být tvořena také ze dvou substantivních
základů, přičemž je mezi nimi nominativní pádový vztah, ale nikoliv atributivní, jako je tomu
v případech běžných *tatpurušových* složenin, nýbrž jde o apozici. První člen je specifikován nebo
vysvětlován druhým: *puruṣavjágbraḥ* – muž jako tygr, *narasimhaḥ* – muž jako lev, *pádapadmam*
– noha jako lotos (krásná) atd.

1.2.2. Jeden typ *karmadhárajových*, tj. *tatpurušových* kompozit se označuje termínem *dvigu*
a má číslovku na místě determinanty. Tato kompozita jsou často neutry a označují kolektiva:
trilokam, *tribhuvanam* – trojsvětí < *tri* – tři + *lokaḥ*, *bhuvanah* – svět, *tridinam* – „trojdennost“
< *tri* – tři + *dinah/dinam* – den, *čaturdišam* – všechny čtyři světové strany < *čatur* – čtyři + *dišá*
– strana, směr. Rod kompozita může být i jiný než neutrum, např. *trilokí* – f. trojsvětí atd.

Hindská *tatsamová* podoba uvedených pojmenování *trilokam* a *tribhuvanam* je *trilok*,
tribhuvan, ovšem takto ustálené pojmy mohou být označovány i čistě hindským neboli *tadb-*
havovým kompozitem *tin'lok*, a v běžném hovorovém jazyce i analyticky: *tínom lok* – všechny
tři světy, *čárom dišáen* – všechny čtyři světové strany atd. V tom případě bývá podstatné jmé-
no *dišá* – strana, směr téměř libovolně zaměňováno synonymními lexémy: *or* nebo *taraf*, a tak
vzniká víceslovný výraz: *čárom or*, *čárom taraf* – všechny čtyři strany. Stejně jsou tvořena
i kompozita *dopahijá/dupahija* – bicykl („dvoukolák“) < *do* [*du-*] – dva + *pahijá* – kolo, *čár'pái*
– lůžko (dosl. „čtyřnožec“) < *čár* – čtyři + *pái* – noha < *pájá*, *pá(m)v*.

Romský kompozitní již zmíněný výraz *dujdzene* „dva lidé“ byl do jisté míry gramatika-
lizován a nyní vystupuje ve významu: „spolu“. Obdobná je i fráze *buterdzene* – většina lidí <
buter víc + *džene* lidé.

1.2.3. *Avjajíbhava* je označení determinativních kompozit z rodiny *tatpuruša*, v daném pří-
padě ale na místě determinanty stojí příslovce, např. *pratidina* – každodenní, *pratidinam* –
každý den < *prati* – po, (o)proti + *dinah/dinam* – den, *prativarṣam* – každoročně < *prati* – po,
(o)proti + *varṣam* – rok, *ámaranam* – doživotně (dosl. až do smrti) < *á* – až do + *maranam* –
smrt, *jatháśakti* – podle sil < *jathá* – tak jako + *śaktiḥ* – síla, *jathásambhavam* – podle možnosti
< *jathá* – tak jako + *sambhavaḥ*. Hindské *tatsamové* tvary bývají bez akuzativního *-am*: *prati-*

din, prativarṣ, ámaran, jathásambhav. Tadbhavová vrstva v hindštině zná víceslovné spojení: *bar din, bar roz* – každodenně, *bhar peṭ* – dosyta (s plným břichem), *bhar sak* – s plnou silou atd.

Romština tvoří pouze víceslovné příslovecné fráze typu: *sako dīves, so dīves* nebo *dīves dīveste, dīvesestar pro dīves* – ze dne na den, *sako berṣ, berṣ so berṣ, berṣ (pre) berṣeste* – každý rok, každoročně.

1.2.4. Některé idiomy v romštině vznikly opakováním téhož jména za účelem zdůraznění. Vzniklé příslovecné fráze nejsou dále produktivní, ale svou sémantikou se blíží souslovím založeným na principu *avjajíbhava*. Např. dat. *cholī cholāke* – schválně, pro hněv (dosl. hněv k hněvu), lok. *ṣuk ṣukate* – nesmírně krásně (dosl. krása v kráse), lok. *nīpi pre nīpende* – hlava na hlavě (dosl. lidé na lidech), lok. *pāpi pre pāpende* – z pokolení na pokolení, od pradávna (dosl. dědové na dědech), abl. *bokh bokbatar* – z velkého hladu (dosl. hlad od hladu), *sikra si-kratar* – po troškách (dosl. od trošky k trošce), instr. *muj moha* – tváří v tvář (dosl. tvář s tváří), *kber khereha* – v těsném sousedství (dosl. dům s domem).

1.4. V sanskrtu jsou *bahuvrīhiová* kompozita, stejně jako ta předchozí, strukturovaná, ale fungují jako atributy neboli přívlastky jiných jmen, která za nimi následují. Jsou tvořena dvěma nebo více členy, z nichž poslední je derivát substantiva. Tato kompozita rozvíjejí jiná substantiva, jež nejsou jejich součástí, např. *indrādi-* mající Indru jako prvního/počátek: pl. *indrādaṅgaḥ (devāḥ)* – bohové mající v čele Indru. Běžně se vyskytují složeniny s adjektivem: *dīrghabāhu* – dlouhoruký (mající dlouhé ruce). Podobu *bahuvrīhiových* kompozit přijímají všechny ostatní druhy kompozit v případě, že se vyskytnou v pozici atributu. Např. *tatpuruṣa* genitivní *devākṛtiḥ* (božská podoba) < *devasya ākṛtiḥ* v pozici před substantivem znamená: mající podobu boha; karmadhāraja *nīlotpalam* – modrý lotos může být atributem *nīlotpala-* k substantivu *saras* – jezero, tedy *nīlotpalam saras* – jezero mající modré lotosy (jezero s modrými lotosy), nebo i *dvigu: triločanah* – Tříoký, tj. Šiva, *triločanah Śivaḥ* – tříoký Šiva, *čaturmukhaḥ Brahmā* – Brahma mající čtyři tváře atd. Jako atribut tato složenina přispůsobuje rod a číslo posledního komponentu k substantivu, které popisuje. Řetězec kompozitních složek může být obdivuhodně dlouhý, jako je tomu v případě atributu krále, jenž „má pár (svých) lotosových chodidel rudých z rumělky z pěšinek na pěšinky učesaných manželek všech svých vazalů“ – *samastāsāmantasīmantisīmantasīndūrāruṇāčaraṇakamalajugalaḥ (rādžā)*.

Pokud je poslední komponent *bahuvrīhi* substantivum zakončené na *-ī*, *-ú* nebo na vokální *-r*, je jeho adjektivizace na základě pozice poněkud obtížná, a proto je nutné použít slovtvorné prostředky. Jde nejčastěji o sufix *-kaḥ, -ká, -kam*, např. *bahunadī* > *bahunadīka-* – (země) mající mnoho řek, *gatabhartṛ-* (zemřelý manžel) > *gatabhartṛká* – (žena) mající manžela zemřelého.

Hindština může tvořit *bahuvrīhiová* kompozita z determinativních frází, dokonce i hybridních, např. *timanzilá* – trojposchodový (dům) < *tín* – hin. tři + *manzil* – pers. poschodí. Že jde o pravé kompozitum, dosvědčuje oslabený tvar číslovky tři a splynutí v jeden přízvukový celek.

I *tadbhavové* kompozitum *dopahiyá/dupahujá* – mající dvě kola, dvoukolý, je *bahuvrīhiové* kompozitum, ačkoliv se vyskytuje jako *dvigu tatpuruša*, kde znamená dvoukolák, bicykl. Tento případ však není ojedinělý.

Přejatá perská kompozita typu *karmadháraya* se přechýlila k hindským *bahuvrīhiovým* složeninám, a tak se vyskytují: *bad'zabán* – sprostý, nevymáchaná huba < *bad* – špatný + *zabán* – jazyk; *bad'tamíz* – pers.-ar. mající špatnou výchovu, nevychovaný < *bad* – špatný + *tamíz* – mravy; *bad'dimág* – domýšlivý, dosl. mající špatnou mysl < *bad* – špatný + *dimág* – mozek, *bad'kismat* – mající špatný osud < *bad* – špatný + *kismat* – osud; *bad'nám* – mající špatné jméno < *bad* – špatný + *nám* – jméno; *xuš'mizádž* – mající šťastnou povahu < *xuš* – šťastný, spokojený + *mizádž* – povaha; *xuš'nasíb* – mající štěstí, šťastný < *xuš* – šťastný, spokojený + *nasíb* – štěstí.

Poměrně produktivní ve tvorbě víceslovných pojmenování *bahuvrīhiového* typu je v hindštině adjektivizátor *válá*-m.sg., *vále*-m.pl., *váli*-f.sg.,pl. se základním významem: mající (vlastnost...). Ten se téměř vylučuje s kompozitním tvarem, neboť v něm působí přebytně. Proto např. bahuvrīhi *bad'dimág* může pojmout *-válá* jako alternativní formant, pouze je-li dekomponované. Tedy pouze *bad dimág válá*, nebo *bad dimág ká*, ale stěží *bad'dimág válá*.

V porovnání se stavem v hindštině je tomu v romštině naopak. Adjektivizátor, tj. genitivní *-kero*, *-engero*, vyžaduje pouze kompozitní tvar a slouží jako doprovodný prostředek kontrakce. Ačkoliv zde neexistuje *tatpurušový* ani *karmadhárayový* tvar, nýbrž pouze víceslovná jednotka, např. *kale jakha* – černé oči, *lačho vodi* – dobrá duše, výsledkem kompozice a adjektivizace pomocí genitivu nebo jiného adjektivizátoru vznikají téměř pravé *bahuvrīhiové* tvary: *kalejakhengero/-ri* – mající černé oči, černoooký/černoooká; *lačhevodeškero/-ri* – mající dobrou duši, dobrosrdečný, dobrosrdečná atd. Obdobně se tvoří velká skupina složených adjektiv, což svědčí o jednom produktivním slovtvorném prostředku. Další příklady: (U) *barevodehko* – mající široké srdce, *dukhadejileskero* – mající srdce nešťastné, sklíčený, nedůtklivý, *dukhadevodeškero* – mající duši nešťastnou, ukřivděný, nedůtklivý; *lokagodakero* – mající lehkou mysl, lehkomyšlný; *lačhanaturakero* – mající dobrou náuru, charakterní; *zoralevodeškero* – mající pevnou/silnou duši, pevný; nelítostný; *lokevodeškero* – mající lehkou mysl, bezstarostný; *lolebalengero* – mající rudé vlasy, zrzavý; *poralešereskero* – mající hlavu opeřenou, neučesaný, s peřím na hlavě; *maškarthemutno* – mezinárodní. Je ale třeba dodat, že kompozitní tvar **maškarthem* se nevyskytuje. Neexistuje ani *nevoberš*, nýbrž jen *nevo berš* a jeho kontrakce dává kompozitum: *neveberšeskero* – novoroční.

Četná pojmenování vznikla v romštině z pomyslných *dvigu tatpuruš* a genitivního sufixu. Týkají se označení osob, zvířat nebo předmětů, které vlastní nějaký počet svých složek: *dešepindrengero* – pavouk, mající deset noh; *dujmujengero* – mající dvě tváře, pokrytec, pokrytecký; *dujesobengero* – dvoupokojový, mající dva pokoje, *duještokengero* – dvouposchodový, mající dvě poschodí, *jekhabarvakero* – jednobarevný, *jekhagodakero* – jednomyslný, *jekhajakhakero* – jednooký; *štarublasto* – čtyřúhelný, čtyřrohý.

I adverbialní fráze, které v romštině mají funkci *avjajíbhava* složenin, jsou původcem kompozit: *sako dīves* > *sakodīveseskero* – každodenní, *sako berš* > *sakoberšeskero* – každoroční, atd.

2.0. Slovní složeniny s vnitřní koordinační strukturou představují kopulativní kompozita, která se indickou gramatickou terminologií označují jako *dvandva*. Tyto složeniny tvoří dva nebo více jmenných členů, syntagmaticky rovnoprávných. Obsahy vícerolexémů se slučují a pojmenovávají tak nový pojem. V češtině je lze označit taktéž jako slučovací kompozita, která vznikla ze syntagmat, jejichž složky spojuje spojka/kopule –*ca* – a, i, také. *Dvandva* složená ze dvou členů se skloňují v duálu, z vícera členů v plurálu. Koncovky gramatického čísla a rodu se přidávají pouze k poslednímu členu. Rod je určen taktéž rodem poslední složky: *devidevau*, m.du. – bohyně a bůh (je míněn především božský manželský pár Šiva a Párvatí), *Višnušivau*, m.du. – Višnu a Šiva, *sukhadukhbe*, n. du. – štěstí a neštěstí < *sukham dukham ca*, *ašvadhenugardabhyah*, f.pl. – kůň, kráva a oslice < *ašvašca dhenušca gardabhí ca* kůň i kráva i oslice. Tato kompozita mohou dle smyslu a potřeby měnit číslo: *hastí ca ašvašca* > *hastjašvau*, m.du. – slon a kůň, nebo: *hastjašváb*, m.pl. – sloni a koně. Pro vyjádření souhrnu více předmětů nebo tvorů, a taktéž při abstrahování, přijímá kompozitní tvar podobu neutra: *pānīpādādam*, n.sg. – končetiny < *pānījašca pādāšca* [m.pl. + m.pl.] i ruce i nohy, *kaṃanetram*, n.sg. – smysly (zrak a sluch) < *kaṃe ca netre ca* [n.du. + n.du.] i uši i oči.

Vedle substantivních se vyskytují i adjektivní *dvandva*: *śuklakṛṣṇa*- (světlý a tmavý), jež tvoří rodové tvary na –*aḥ* m.sg., –*au* m.du., –*aḥ* m.pl.; –*á* f.sg., –*e* f.du., –*á* f.pl., –*am* n.sg., –*e*, n.du. –*āni* n.pl.

Podrobnějším rozbohem koordinačních vztahů uvnitř těchto kompozit, která byla hojně přejímána do novoindických jazyků, lze zjistit, že toto slučování obsahu je význačné. Složky mohou být v komplementárním vztahu, tj. navzájem se doplňovat, a to jak svou sémantickou blízkostí, tak i protikladem. Např. *tatsamové annīdžal* – jídlo a pití < skt. *annam* – potrava + *džalam* – voda; *čaráčar* – vše živé a neživé < *čara*- pohyblivý + jeho významový protiklad *ačara*- nehybný. Na druhé straně se účastníci skladby mohou na tvorbě nového pojmu podílet nerovnoměrně. Zde se jedná o typ *dvandvového* kompozita, které tvoří řetězec členů,

mnohdy nedefinovaného počtem, neboť na konci stojí determinanta *-ádi* (atd.). Jeden nebo několik členů tvoří sémantické jádro a ostatní ho doplňují. Tento suplementární vztah slouží označení např. v jednotlivých sémantických okruzích: lesní zvířena, vodní ptactvo, domácí zvířata, skupina bohů atd. Lze předpokládat, že v jádru stojí ty nejobvyklejší prvky a všechny další jen vysvětlují a rozšiřují obsah pojmů. Např. *simhavjágghravaráharkšádajab* – lesní zvěř (jako jsou: lev, tygr, kanec, medvěd atd.). Poměrně často je na začátku takových kompozit lev. Obdobná sémantická hierarchie je patrná i u kompozit typu *bráhmanakšatrijavaišjaśúdráh*, která zahrnuje všechny společenské stavy, kde, stejně jako ve společnosti, platí i v kompozitu ustálená posloupnost. Bráhman je prvním členem a śúdra posledním. Pojem společenských stavů nebo varn je takto popsán výčtem všech složek. Že jsou některé více důležité než jiné dokazuje i možnost jejich tvoření pomocí nedokončeného řetězce: *bráhmanakšatrijádi (-áda-jab)* bráhman, kšatrija atd.

V hindštině a romštině se vyskytují pojmenování dvojic, hin.: *mátá-pitá/mám-báp* – rodiče < *mátá/mám* – matka + *pitá/báp* – otec, *bhái-bahin* – sourozenci < *bhái* – bratr + *bahin* – sestra, *beṭe-beṭijám* – děti < *beṭe* – synové + *beṭijám* – dcery, *háth-pair* – končetiny < *háth* – ruka + *pair* – noha; rom.: *daj dad* – rodiče < *daj* – matka + *dad* – otec, *phrala pheña* – sourozenci < *phrala* – bratři + *pheña* – sestry atd. Jak je patrné, tato pojmenování nejsou kompozity, jak je označují někteří jazykovědci,⁷ ale vycházejí z kompozitních sanskrtských tvarů, viz. *mátápitaraú* – rodiče, apod. Jedná se o sousloví juxtaopozitně řazených substantiv nebo adjektiv, o čemž jasně vypovídá ohýbání obou členů: hin. *beṭá-beṭí* – syn a dcera > *beṭe-beṭijám* – synové a dcery; v rom.: *phral phen* – bratr a sestra > *phrala pheña* – bratři a sestry. Sem patří i kategorizující výrazy jako *kachña papiña* – drůbež (dosl. slepice husy), *graja gurumña* – dobytek (dosl. koně krávy), *chura roja* – příbor (dosl. nože lžíce), *veša kandre* – houští (dosl. stromy keře, za užití onomaziologického plurálu slova *veš* les), *svetos vilagos* – po světě (jde o synonyma vzniklá z přejímek z různých kontaktních jazyků, slovenštiny/srbštiny, resp. maďarštiny).

Obdobně se ohýbají i obě adjektivní složky v moderních jazycích, a nejsou přitom kompozity, jak tvrdí např. Vádžpejí, který za ně označuje například tvary *bare-burhe* – dospělí (< *bare* – velcí + *búrhe* – staří).⁸ Tato formace nemá společný přízvuk a oba lexémy se ohýbají: nom. sg. *bará-búrba* – dospělý, gen. p. *barom-búrhom ká* – dospělých atd.

Jak v hindštině tak i v romštině navíc umožňuje frazeologická synonymie použití všech uvedených typů v jejich syndetických a asyndetických podobách. Tak vedle hin. *beṭe-beṭijám* lze použít i: *beṭe aur beṭijám*, a v rom. *e daj the o dad*, aniž by se změnil význam celku.

⁷ Viz např. Pořízka, s. 403.

⁸ Viz Vádžpejí, s. 317.

Přimykání dvou substantiv nebo adjektiv a tvorba jmenného syntagmatu neboli fráze je založeno na principu sémantické podobnosti – synonymie, ale také na sémantickém protikladu – antonymii. Jak už bylo zmíněno výše, sdružují se jména protikladného významu. V sanskrtu jsou to bezesporu slučující kompozita (viz. *śuklakṛṣṇau* – černo-bílý, černý a bílý), zatímco v hindštině a romštině máme volné sousloví *din-rát* – den a noc (adverbiálně použito: ve dne v noci), *ákáś – patál (tafát)* – (rozdíl) jako nebe a peklo. Pokud jde o synonymní spojení dvou slov, pak je zřejmé, že dochází přinejmenším k částečnému opakování sémantiky. Z tohoto hlediska někteří tato spojení označují jako sémantické páry a sémantické *opakování* neboli reduplikace (viz Vacek, 1989).

Tato tvorba víceslovných pojmenovacích jednotek je založena na komplementárním vztahu, např. rom. *čhingardo melalo* (pl. *čhingarde melale*) – trhan, šupák < *čhingardo* – otrhaný + *melalo* – špinavý), hin. *gandá-mailá* – špinavý < *gandá* – špinavý *mailá* – špinavý, *sáf-suth'rá* – čistý < *sáf* – čistý + *suth'rá* – čistý. V romštině může docházet i k univerbizaci, např. *koromato* – na mol opilý (< *koro* – slepý, *mato* – opilý).

K doplnění a rozšíření obsahu pojmu, tj. k důrazu a zesílení významu dochází i úplným nebo částečným opakováním téhož substantiva/adjektiva: *ačhá-ačhá* – skvělý, velmi dobrý < *ačhá* dobrý, *din-din* – den co den (ve funkci příslovecné). Tento typ opakování se vyskytuje v sanskrtu ve formě opakování pádového tvaru: *dine dine* – každý den, den co den, *pade pade* – na každém kroku, krok co krok, tak i v kompozitech: *abaraha* – den co den.

Částečným opakováním slova, tj. změnou struktury opakovaného slova/jména, se toto slovo páruje se svou deformovanou podobou, která samostatný význam nemá, ale jakožto ozvěna slova zesiluje, příp. rozšiřuje jeho význam. Máme na mysli formace typu: hin. *čaj-váj* – čaj apod., *pání-vání* – voda a jiná tekutina, které nazýváme echovými výrazy a které zcela chybějí v romštině.

3.0. ZÁVĚR

Kompozice je bezesporu jedním z podstatných prostředků slovo tvorby. Schopnost kondenzovat víceslovné výrazy a tvořit nová jednoslovná pojmenování je charakteristická pro sanskrt obzvláště v jeho pozdějším období. Tato schopnost později slábné a dochází opět k dekompozici, tj. ke vznikání nového typu víceslovných pojmenování. Novoindické jazyky, včetně romštiny přitom využívají možnosti analytického vyjádření pádových vztahů. Schopnost tvorby kompozit však přetrvává a hindština také tvoří hybridní kompozita a současně přebírá některá kompozita perská. V rámci víceslovných pojmenování dochází též k přejímání a k hybridní tvorbě.

Hybridní tvorba je příznačná také pro romštinu. Jak hindština, tak romština patří k jazykům, které během své historie přicházely často do styku s jinými, nejčastěji geneticky vzdálenými jazyky.

V důsledku pronikání muslimských dobyvatelů byla hindština ovlivňována perštinou a arabštinou, později angličtinou, a tento proces trvá dodnes. Romština však, vzhledem k migrační povaze jejích uživatelů/mluvčích, byla ovlivněna kontaktem s četnými jazyky, a proto je u ní výskyt hybridních tvarů hojný. Tím, čím je pro hindštinu *tatsamová* vrstva slovní zásoby, včetně kompozit, tím by pro romštinu mohla být základní lexikální vrstva, která se zachovala i po tisíciletém odchodu z Indie. V její slovní zásobě se však, na rozdíl od hindštiny, nevyskytuje ani jedno staroindické kompozitum. Vyskytují se však ustálená spojení (víceslovné jednotky), která odpovídají indickým pojmenováním. Týkají se především příbuzenských termínů, jako *baro phral* – nejstarší bratr (hin. *barā bhāī*), *bari pheñ* – nejstarší sestra (hin. *barī bahin*), *terñi bori* – novomanželka.

Nová romská kompozita, převážně *bahuvríviového* typu, vznikla ze syntagmat se subordináčním vztahem. Pojícím prvkem je zde adjektivizátor v podobě adjektivního nebo genitivního sufixu.

Je třeba zdůraznit, že kompozice je v obou moderních jazycích málo produktivní, a víceslovná pojmenování se proto uplatňují v hojné míře. Strukturou, tj. vnitřními syntagmatickými vztahy, odpovídají tato pojmenování kompozitům v sanskrtu.

Literatura

- AKSENOV, A. T. 1978. *Analitičeskij sposob vyraženiya roda imen suščestvitelnykh v sovremen-
nom urdu*. In: *Indijskoje jazykoznanije*. Moskva: Nauka, 4-16.
- BHATTACHARJA, Sumita. 1996. *The so-called vyatihára bahuvrivi of traditional Bengali
grammar*. Bulletin of the Department of Linguistics. University of Calcutta, Nr. 12, 40-44.
- BHATTACHARJA, Sumita. 1997. *Compounds or Derivation*. Bulletin of the Department of
Linguistics. University of Calcutta, Nr. 13, 53-57.
- DIMIĆ, Trifun. 1997 (překl.). *Bibliako Pandžengo Lilaripe, pe rromani čhib nakhada Trifun
Dimić*. Novi Sad.
- DONGARE, V. S. 1975. *Synonymic Compounds in Hindī and Marathi*. *Indian Linguistics*
36, 247-255.
- FERKOVÁ, Ilona. *Čorde čhave. Ukradené děti*.

- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena & Hana ŠEBKOVÁ & Anna ŽIGOVÁ. 1991. *Romsko-český a česko-romský kapesný slovník*. Praha: SPN.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1984. *Nominalization in Slovak Romani*. In: Quaderni del Sicularum Gymnasium, Rassegna della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Catania. XIV, 27-70.
- IGLA, Birgit. 1996. *Das Romani von Ajia Varvara, Deskriptive und historisch-vergleichende Darstellung eines Zigeunerdialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- JAIN, Moidal. 1966. *Hindí šabd račná. Bháratij džžánpíth prakášan*. Váránasí.
- KALE, M. R. 1961. *A Higher Sanskrit Grammar*. MLBD. Delhi: Patna Varanasi.
- KOČERGINA, V. A. 1974. *Dvandva i slovosočetanija s kopulativnoj svjazju v drevněindijskich jazykach*. In: Voprosy indijskoj filologii, s. 70–84.
- MESSING, Gordon M. 1988. *A Glossary of Greek Romani as spoken in Ajia Varvara (Athens)*. Ohio: Columbus.
- POŘÍZKA, Vincenc. 1972. *Hindština. Hindi Language Course I*. Praha: SPN.
- STOJKA Peter & Rastislav PIVOŇ. 2003. *Náš život. Amáro Trajo*. Bratislava.
- UHLIK, Rade. 1983. *Srpskohrvatsko-romsko-engleski rečnik*. Sarajevo.
- VACEK, Jaroslav. 1989. *On Semantic Reduplication in Indian Languages*. ArOr 57., 347-358.
- VÁGEŠ ŠÁSTRÍ & Bhágíratprasád TRIPÁTHÍ ÁCÁRJA. 2005. *Džipsí-bhášá. Ek bhášá-táttvik vivečanan*. Váránasí.
- VÁDŽPEJÍ, Kišorídás, samvat 2014. *Hindí šabdánušásan. Nágarípračáriní sabhá*. Káší.

Zkratky

- (SR), slovenská romština
 (TD), Trifun Dimić
 (U), Uhlik, balkánské dialekty romštiny
 abl., ablativ
 ak., akuzativ
 ar., arabsky, arabština
 čes., česky, čeština
 dat., dativ
 du., duál, dvojné číslo
 f., femininum, ženský rod
 gen., genitiv

gr., řecky, řečtina
hin., hindsky, hindština
inst., instrumental
lat., latinsky, latina
lok., lokativ
m., maskulinum, mužský rod
Mojž., Kniha Mojžíšova
n., neutrum, střední rod
neol., neologismus
nom., nominativ
pers., persky, perština
pl., plurál, množné číslo
příč., přičestí
rom., romsky, romština
sg., singulár, jednotné číslo
skt., sanskrt
slc., slovenský, slovenština
tadbh., tadbhava, novoindecký tvar
tats., tatsama, přejímka ze sanskrtu

Zusammenfassung

Nominalkomposita und Mehrwort-Begriffsbildung im Sanskrit, Hindi und Romanes

Die indische Tradition unterscheidet bei den Komposita akzentbestimmte und morphologisch bestimmte Formen, alternativ zu Begriffen, die durch Nebeneinanderstellung von Einzelwörtern ausgedrückt werden, bei denen wiederum morphologische und syntagmatische Kriterien herangezogen werden. Eine Sonderstellung nehmen im slowakischen Romanes Verben mit slawischen Vorsilben und das syntagmatische Verhalten der Partikelverben dar. Im Hindi muss zwischen organisch entstandenen Begriffen (der sog. Tatsama-Schicht) und aus dem Sanskrit entlehnten (der sog. Tadbhava-Schicht) unterschieden werden, syntaktisch dann zwischen koordinierenden und subordinierenden, je nach Abhängigkeitsgrad der Komponenten untereinander. Komposita im Hindi sind überwiegend aus dem Sanskrit entlehnt.

Im Hindi gehören zu den subordinierenden Komposita die sog. Tatpuruša, wobei eines der Glieder in seiner deklinierten Form eingeht, stellenweise phonetisch vereinfacht. Auch ihre Gegenstücke vor der Kontraktion zum Kompositum scheinen mitunter noch auf. Männliche bzw. weibliche Ausprägungen werden im Hindi im Bedarfsfall mittels beigefügter Substantive *nar* „Männchen“ oder *mada* „Weibchen“ zum Ausdruck gebracht, wohingegen

das Romanes morphologisch vorgeht, z.B. mittels Ableitungssuffix –ñi/-ni für das weibliche Pendant. Das Hindi und das Romanes haben Personalquantifikatoren *log* und *džan*, resp. *dženo* im Romanes, die syntagmatisch eingesetzt werden.

Auch beim Bildungsprinzip Karmadháraya, dem aus Adjektiv und Substantiv kombinierten Kompositum, bietet das Hindi Sanskritismen, zusammengezogene Komplexe wie auch aus mehreren Wörtern gefügte Begriffe wie z.B. *barí bahan* „älteste Schwester“. Das Romanes hält sich fast ausschließlich an letzteres, nicht kontrahierende Prinzip, z.B. *bari pheñ* „älteste Schwester“. Als adjektivischer Bestandteil scheint häufig das Possesivadjektivum auf –kero auf, was auch im Hindi möglich ist (mit entsprechend anderslautender Bildung). Eng damit verbunden ist die Bindungsform Zahlwort + Substantiv, nach der indischen Tradition Avigu. Beim Avjajíbhava, dh. den Adverbialkomposita, ist das Hindi entweder direkt aus dem Sanskrit bereichert (Tatsama-Schicht), oder bildet – wie das Romanes – analytische (Tadbhava-) Formen. Komposita, die unter Mitwirkung von Ableitungssuffixen -kah, -ká, -kam selbst in ein attributives Verhältnis treten, heißen Bahuvrīhi. Der Adjektivderivationsmarker -vádá verhält sich in gewissem Sinne umgekehrt wie das adjektivbildende genitivische –kero, denn letzteres zieht bei seiner Komposition immer eine Komposition der Einzelbestandteile nach sich (*kale + jakha + -kero* -> *kalejakhengero* „braunäugig“), wohingegen –vála isolierte Wörter voraussetzt. Ausgangsbasis für die Bahuvrīhi im Romanes sind gern auch aus Zahlwörtern gebildete Dvigu-Formen wie z.B. *dujejakhengero* „dreiäugig“.

Wie bei subordinierenden Begriffen herrschen auch bei den koordinierenden (den sog. Dvadva) die aus dem Sanskrit übernommenen univertisierten Komposita vor. Das moderne Hindi sowie das Romanes bevorzugen hingegen substantivische und adjektivische Begriffe aus mehreren Wörtern, wie im Hindi *bete-betijam* „Söhne (und) Töchter“ oder im Romanes *daj dad* „Mutter (und) Vater“. Manche derartige Kollokationen drücken auch eine Intensivierung aus, z.B. *čhingerdo melalo* „Heruntergekommener“, wörtl. zerschissen-schmutzig.

In der älteren Sprachschicht des Sanskrit sind die Komposita vollausgeformt, während neuindische Sprachen, incl. das Romanes, Begriffe aus isoliert zusammengefügten Einzelwörtern aufbauen. Komposita sind seltener, oft bei sog. Hybridkopplungen mit Lehnwörtern aus dem Persischen oder Arabischen. Das Hindi kann im Bedarfsfall immer auf das Sanskrit zurückgreifen und hat dementsprechend keinen Mangel an Komposita. Dem Romanes eigene Komposita sind Genitivkonstruktionen in attributiver Stellung.

Peter Wagner

Romano džaniben – jevend 2006
Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Tato publikace vznikla v rámci výzkumného záměru MŠMT 0021620825
“Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor”

Publikace byla financována hlavním městem Prahou z Celoměstských programů na podporu aktivit národnostních menšin a integrujících se cizinců na území hl. m. Prahy pro rok 2006

Projekt byl podpořen z prostředků Nadačního fondu obětem holocaustu.

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3, tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Recenzovali: doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc a Ass. Prof. Mag. Dr. Dieter Halwachs
Technická redaktorka: Eva Zdařilová
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram
Obálka: Medvěďárka. leták z Augsburgu z 16. století
Převzato z: Hampe, Theodor: Die fahrenden Leute. (*Kočovní lidé*), Lipsko 1902.
Cit. in: Gronemeyer, s. 57 (viz článek)

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.